

כללי

היפה מכל ימים

הים התיכון משרה רוח פיוט על הכותבים עליו. על ספרו של פרנן ברודל הצרפתי, ששמו נקשר יותר משמו של כל מלומד אחר לרעיון הים-תיכוני, ועל "הפלגה ים תיכונית" של פרדרג מטבייביץ', רשימת מצאי מלאת-חיים של תרבות הים-התיכון

יעקב שביט

02 בינואר 2002

הים התיכון: מרחב והיסטוריה, מאת פרנן ברודל, תירגם מצרפתית יורם מלצר, הוצאת כרמל, ירושלים, 178, 2001 עמודים

הפלגה ים-תיכונית, מאת פרדרג מטבייביץ', תירגמה מצרפתית עדינה קפלן, הוצאת ידיעות אחרונות/ספרי חמד ופרויקט המרכז לתרבויות הים התיכון, אוניברסיטת תל-אביב, 237 עמודים

אמיל לודוויג פותח את ספרו משנת 1943, "הים התיכון: סאגה של ים", בדברים הבאים: "אין לי ספק שהקורא לא ישתעמם במשך ההפלגות מגנואה ליפו, מהים השחור לגיברלטר, דרך הדורות שבין אודיסיאוס למוסוליני, כשהוא חוצה את היפה מכל הימים". פתחתי בציטוט מלודוויג מפני שפרדרג מטבייביץ' מזכיר אותו בסקירה הקצרה שהוא סוקר כמה ספרים שקדמו לזה שלו, ועושה לו עוול בכותבו כי לודוויג אינו "מציג את הים התיכון עצמו". לודוויג היה סופר שכתב ביוגרפיה פיוטית של הים התיכון (ושל הנילוס), שפרקיה הראשונים נתנו, אולי,

הערות למחבר

שכן הים התיכון משרה רוח של פיוט על הכותבים עליו. אחדים יטענו שהטבע הים-תיכוני, שופע השמש האור, הוא שמעורר אותה, ואילו אחרים יאמרו שמדובר בטופס ספרותי, שעבר מספרי המסעות גם אל ספרות המחקר. תהיה הסיבה אשר תהיה, התוצאה היא אחת, ולפנינו שתי דוגמאות מובהקות שלה: הראשון הוא ספרונו של פרנן ברודל, ההיסטוריון הצרפתי, ששמו נקשר יותר משמו של כל מלומד אחר לרעיון על מרחב גיאוגרפי-היסטורי ים-תיכוני, שיש לו תכונות אופייניות מוגדרות; השני הוא ספרו של מטבייביץ', קרואטי בן לאב יהודי יליד אודסה, המאשר את הכלל הזה. שניהם לא רק כותבים על אודות הים התיכון, היפה בימים, אלא גם "שרים" עליו ומוכיחים שהים התיכון אינו יכול לשעמם.

אחד ממבקריו של ברודל כתב כי עיקר חשיבותו של ספרו המונומנטלי והמהולל של ברודל "הים התיכון והעולם הים תיכוני בתקופת פיליפ השני" (שזכה לתהודה עולמית אחרי שתורגם לאנגלית בשנת 1972) אינה קשורה דווקא למודל הגלובלי-טוטלי שלו. על פי המודל הזה הוא מתאר את המרחב הים-תיכוני מפרספקטיווה של "משך הזמן הארוך", ומסמן את הסטרוקטורות היסודיות והקבועות שלו (עוזי אלידע הוסיף בספר מאמר מועיל על שיטתו ההיסטורית של ברודל, מקורותיה והנחות היסוד שלה). אולם עיקר חשיבותו של הספר דווקא בעושר העצום של תיאור "פני השטח". במלים אחרות, כוח החיות של הספר הוא באינסוף הפרטים הממלאים אותו ומפיחים רוח חיים בדיוקן המסובך של העולם הים-תיכוני.

הספרון שלפנינו, אחד הספרים הרבים שיצאו מאדרתו, מביא בתמצית את תפישתו ההיסטורית של ברודל, שבעיניו אחדותו של הים התיכון היא עובדה

מובנת מאליה. המרחב הים-תיכוני, כותב ברודל, "מופיע בזיכרונותינו כתמונה לכידה". האמת שונה. ה"תמונה הלכידה" הזאת היא, בעיקרו של דבר, תוצר של ספרים כמו זה של ברודל ושל רבים שקדמו לו, משלהי המאה השמונה-עשרה ואילך. קודם לכן נתפש הים כאחד, אבל לא המרחב הגיאוגרפי והאנושי שסביבו.

העובדה ש"התמונה הלכידה" נהפכה למושג ולדימוי רווח נלמדת מכך שמטבייביץ' כבר אינו צריך לנמק מדוע בחר במרחב הים-תיכוני כבנושא, ואף אינו רואה עצמו נדרש להגדיר את מרכיבי האחדות הזאת ואת מכלול התכונות היוצר את ה"ים-תיכוניות". ספרו הוא מעין ארכיון, מילון אטימולוגי, או, נכון יותר, רשימת מצאי ים-תיכונית, שפריטיה מייצגים, לדעתו, את תולדות העולם הים-תיכוני ואת הטופוס של "הים-תיכוניות". רשימה מצאי כזאת היתה עלולה להטיל שעמום, אבל לזכותו של מטבייביץ' צריך לומר שהוא מצליח להפיח בה רוח חיים.

ספרונו של ברודל ראה אור בשנת 1985 וספרו של מטבייביץ' בשנת 1992 (מאז תורגם לעשרים שפות). בצירוף מקרים תורגמו שניהם לעברית כמעט בעת ובעונה אחת. שני התרגומים הם ביטוי לעניין הרב שהתפתח בעשורים האחרונים בישראל בהיסטוריה של המרחב הים תיכוני ובתרבויותיו, אבל הם גם מסמנים שינוי מבורך. במקום השיח האידיאולוגי, הסתמי, העקר ומלא הסטריאוטיפים, שהתנהל עד עכשיו, אנו מוצאים ספרים שכוונתם להציג לקוראים מרחב ים-תיכוני ממשי ולהרחיב את ההיכרות איתו, ולא רק לדבר עליו. בד בבד מאפשרים שני הספרים לברר פעם נוספת את השאלה אם לא מדובר בקונסטרוקט גיאו-היסטורי ותרבותי שרירותי, שלא לומר מלאכותי, שהומצא מסיבות שונות.

שני המחברים הם ים-תיכוננוצנטרים מובהקים, המתבוננים במרחב הים-תיכוני מתוכו, וללא שום השוואה למרחבים גיאוגרפיים אחרים. בנקודת המבט הזאת יש מידה רבה של צדק, מכיוון שהעולם הים-תיכוני הוא מלא ושופע, צפוף ואינטנסיבי, וכל מכמורת שתושלך לתוכו תעלה שפע רב. אוריינטציה כזאת גם אינה מעוררת התנגדות מפני שההכללות והסטריאוטיפים אינם מתייחסים לעם אחד, או לתרבות אחת, אלא לרבים ושונים. ומי יוכל להתנגד להצגתו של מודל דמיוני ואוטופי של "חברת שמש" על לאומית, סובלנית, נדיבה ופתוחה?

האמירה החשובה ביותר בספרו הגדול של ברודל אינה נוגעת להגדרה הגמישה שהוא מגדיר את גבולותיו של הים התיכון ותחומי השפעתו, או לתיאור המפורט, אך העמום מאוד, של השותפות בין גיאוגרפיה והיסטוריה. כלומר, ההגדרה אינה נוגעת לדעתו על מערכת היחסים המורכבת המתקיימת בין הגורמים ה"טבעיים" (ובראשם האקלים), היוצרים את אחדותו הבסיסית וכופים דפוסי חיים וצורות התנהגות, ובין הגורם האנושי, שיש לו חופש בחירה, ושאינו רק מסתגל לתנאי הטבע, אלא גם מתמודד אתם ומשנה אותם. בהקשר הזה נעיר כי לפעמים נדמה שברודל סבור כי לסטרוקטורה יש כוח בלתי מוגבל, החזק יותר מכל התמורות והמהפכות מעשה ידי האדם; ולפעמים נדמה כי הוא סבור שרצונותיהם של בני האדם יכולים להפר את רודנותו של הדטרמיניזם הגיאוגרפי ולגבור על המכשולים (אם לא כן, איך היה מסביר את השונות החברתית-תרבותית הרבה גם בין אזורים אקלימיים דומים).

אמירת המפתח קשורה להיסטוריה של התרבות במרחב הים תיכוני (או לים התיכון כמרחב של תרבות): התרבות הים-תיכונית היא תרבות שואלת

ומשאילה; לגור בים התיכון, כותב ברודל, פירושו להחליף - אנשים (באמצעות הגירה והתיישבות), רעיונות, סחורות, מנהגים וכדומה. האמת ניתנת להיאמר שגם הוא וגם מטבייביץ', ההולך בעקבותיו, מתארים את חילופי התרבות האינטנסיביים האלה באופן שטחי למדי. אבל לזכותם ייאמר שהם מתארים אותם כפי שהם מתקיימים בכל רבדי התרבות - בעולם הדברים הגדולים והקטנים - ובאופן ציורי וססגוני מאוד, משובץ בשפע מדהים של סיפורים ואנקדוטות. ברודל סוקר בקצרה את תהליכי "תרבותו" של הים התיכון; מטבייביץ' מחויב הרבה פחות להיסטוריה ולסטרוקטורות, ומדלג בקלילות מתקופה לתקופה, ממקום למקום. מה שמעניין אותו יותר מכל הם התפאורה והריהוט של העולם הים-תיכוני, והייצוגים שלהם בדמיון, בעיקר בספרות ובקרטוגרפיה.

השיח על הים התיכון, כותב מטבייביץ', "סובל מאשד הדברנות הים-תיכונית (הנה לפנינו חזרה על סטריאוטיפ נפוץ): שמש וים, ניחוחות וצבעים... אלמנות עוטות שחורים, מלחים, אוניות... זית, הדס ותפוז... הללו הם מוטיבים שנטחנים עד דק בספרות". ובמקום אחר הוא כותב כי "השיח הפיוטי" על הים התיכון, העוסק בשמש, בים, בחופים וכו', "מידרדר לעתים קרובות לקיטש". איך מנסה מטבייביץ' למלט את עצמו ממלכודת הבאנליות הזאת? הוא עוסק הרבה בלשון ובתוצאות המעשה האנושי: נמלים, מזחים, ספינות, חבלים, מפות וכדומה. עם זאת, גם הוא אינו מצליח להימלט מאשד ההכללות והחיוויים המפוקפקים כגון: "ייתכן שמרחבי הרקיע הצלולים מעוררים יראה מיסטית מפני העולם הבא"; "הים התיכון הוא גם גורל"; "התרבות היהודית-הנוצרית לא עודדה הפלגות"; "הים התיכון אינו ים של בדידות" וכיוצא בזה. בשני הספרים מופיעים בני האדם רק כבעלי תפקידים קבועים על הבימה הים-תיכונית: יצרני שמן, בעלי מלאכה, דייגים, שולי אלמוגים וכדומה. ההיסטוריה הממשית של החברות האנושיות

הים-תיכוניות כמעט שאינה קיימת.

שני הספרים אינם מעודדים "אידיאולוגיה של ים-תיכוניות" לפחות משתי סיבות: הסיבה האחת, מפני שבתוך מה שמוגדר על ידיהם כ"אחדות ים-תיכונית" הם מתארים פסיפס עצום של תרבויות ושל התנהגויות אנושיות (ברודל מדבר על שלוש תרבויות ים-תיכוניות שונות זו מזו, ואילו מטבייביץ' כותב ש"לא כל העמים השוכנים באגן הים התיכון הצליחו להפוך לים-תיכוניים"). מכאן נובע, ששייכות גיאוגרפית למרחב גדול ורב-גוני שכזה אינה יכול ליצור זהות תרבותית מוגדרת אחת; הסיבה אחרת, מפני שמרחב גיאוגרפי-היסטורי גדול ורב-גוני כזה אינו יכול לשמש מודל אידיאלי (או אוטופי) לחברה ספציפית.

לים התיכון יש קסם רב, המפתה גיאוגרפים, היסטוריונים, חוקרי תרבות ומחברי ספרי מסע לנסות את כוחם להציע, בעת בעונה אחת, סינתזה גדולה שלו וציורו כתמונה מרובת פרטים. שני הספרים הם הפלגה בנופיו של הים התיכון ובהווייתו, ושניהם מצטיינים באהבה גדולה למרחב הים-תיכוני, מפני שהוא נתפש על ידיהם כבעל עומק היסטורי המשותף לתרבויות רבות, וכמרחב ללא גבולות - בלי גבולות פנימיים וכלי גבולות בינו ובין העולם שמסביבו.

ברודל מספר בספרו הקצר על תכונותיו של הים ומפרש אותן; מטבייביץ' מציע קטלוג עשיר וססגוני של העולם הים-תיכוני. אם נתפתה ל"שיח הפיוטי" שנזכר לעיל נאמר כי מעל סיפוניהם של שני הספרים האלה, החולפים במהירות על פני החופים הגיאוגרפיים, ההיסטוריים והתרבותיים - החופים ממש והחופים שבדמיון - מזומנת לקורא-המפליג הצצה מעשירה לעולמו של חבל הארץ הזה, המצטיין בעומק וברב-גוניות יחידים במינם.